

ЖАНРОВО-СТИЛЬОВІ ДОМІНАНТИ ПОЕМИ-ХРОНІКИ В. СЕВЕРИНЮКА «УКРАЇНА КОЗАЦЬКА»

GENRE- AND STYLE-DOMINANTS OF V. SEVERYNIUK'S CHRONICLE POEM «UKRAINE LAND OF THE COSSACK»

Проценко О.А.,

orcid.org/0000-0003-1422-3427

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української літератури
Запорізького національного університету*

У статті увага зосереджена на жанрово-стильових домінантах поеми-хроніки В. Северинюка «Україна козацька», відзначеної у 2013 році Міжнародною літературно-мистецькою премією імені Григорія Сковороди Українського фонду культури. В. Северинюк – поет (член Національної спілки письменників України) і науковець (доктор політичних наук, кандидат історичних наук, професор) із міста Запоріжжя, знаний як автор поетичної збірки «Березовий сік», поем-хронік «Україна козацька», «Отак ми дружили з Москвою». Сьогодні існує потреба у ґрунтовному дослідженні поеми-хроніки В. Северинюка «Україна козацька», особливо з огляду на її потенціал у репрезентації теми козацтва. Авторська жанрова номінація «Україна козацької» – історична поема. За переконаннями наукового співробітника, історика та журналіста І. Сюдюкова, – роман у віршах. Поділяємо думку провідного наукового співробітника, літературознавця М. Ільницького, який вважає «Україну козацьку» В. Северинюка поемою-хронікою, поемою-літописом.

Досліджено масштабність поетичного мислення та глибоке проникнення В. Северинюка у сутність зображених реалій козацької доби. З'ясовано, що історичний матеріал одержав у творі поетичне оформлення. Художній текст супроводжується примітками, в яких пояснено документальні факти та терміни; подано розлогі наукові коментарі та біографічні довідки про історичних діячів.

Наголошено на документальності, правдивості, реалістичності зображуваних подій (сюжет побудований на історичних фактах). З'ясовано, що образи справжніх діячів минулого: козацького ватажка Северина Наливайка, гетьманів Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, кошових отаманів Івана Сірка, Петра Калнишевського змодельовано (через деталі, ретроспекцію, за відсутності діалогів і монологів, внутрішніх роздумів) виразно, правдиво, без замовчування суперечливих моментів у їхніх біографіях. Автор не лише висвітлює історичні факти, а художньо моделює історичний погляд на життя та українських діячів.

Проаналізовано специфіку художнього мислення письменника, його естетичні принципи й шукання (інтертекстуальність; залучення прислів'їв, приказок, приповідок; цитування латинських висловів; творення як авторських римованих українських прислів'їв та сентенцій, так і словесних блоків).

Ключові слова: документальність, інтертекстуальність, козацтво, поема-хроніка, прототекст, ретроспекція, факт, хронологія.

The article focuses on the genre- and style-dominants of V. Severyniuk's chronicle poem *Ukraine, Land of the Cossack*, awarded the International Hryhorii Skovoroda Literary and Art Prize by the Ukrainian Cultural Foundation in 2013. V. Severyniuk, a poet (member of the National Union of Writers of Ukraine) and scholar from Zaporizhzhia (Doctor of Political Sciences, Candidate of Historical Sciences, Professor), is known as the author of the poetry collection *Birch Sap*, and the chronicle poems *Ukraine, Land of the Cossack* and *That's How We Were Friends with Moscow*. Given its rich potential for representing Cossack themes, there is now a pressing need for comprehensive scholarly analysis of *Ukraine, Land of the Cossack*. The author himself labels his work a «historical poem». Meanwhile, researcher, historian, and journalist I. Syundyuk classifies it as a «novel in verse». We concur with the leading literary scholar M. Il'nytskyi, who identifies *Ukraine, Land of the Cossack* as a chronicle poem- a poetic annal of history.

The study highlights the scale of V. Severyniuk's poetic vision and his profound immersion into the essence of the Cossack era. It demonstrates how historical material in the poem acquires distinct poetic form. The artistic text is accompanied by extensive footnotes clarifying documented facts and historical terms, offering scholarly commentary and biographical sketches of historical figures.

Emphasis is placed on the work's documentary authenticity, truthfulness, and realism – the narrative is firmly rooted in verified historical events. Real historical figures, such as Cossack leader Severyn Nalyvaiko and hetmans Petro Sahaidachny, Bohdan Khmelnytsky, Petro Doroshenko, and Ivan Mazepa, as well as Kosh Otamans Ivan Sirko and Petro Kalnyshesky, are vividly rendered through detail and retrospective narration (notably, without conventional dialogue, monologue, or introspection), portrayed honestly and without glossing over the complex, often contradictory aspects of their lives. The poet does more than simply recount facts – he artistically reconstructs a historical worldview, reshaping our understanding of Ukrainian historical figures and their era.

The analysis further explores the writer's distinctive artistic thinking, aesthetic principles, and creative strategies: intertextuality; integration of Ukrainian proverbs, sayings, and folk adages; quotations from Latin maxims; and the creation of both original rhymed Ukrainian proverbs and aphorisms, as well as self-contained verbal «blocks» that carry conceptual weight.

Key words: documentary authenticity, intertextuality, Cossackdom, chronicle poem, prototext, retrospection, historical fact, chronology.

Постановка проблеми. Поема як жанр, синтезувавши лірику, епос і драму, активно продовжує розвиватися і у ХХІ столітті. Свій внесок у продукування жанру поеми зробив В. Северинюк – поет і науковець, знаний як автор поетичної збірки «Березовий сік», поем-хронік «Україна козацька», «Отак ми дружили з Москвою» та книг «Політична поведінка: проблеми теорії та методології: монографія», «Популярні українські прислів'я та приказки: тематичний коментований словник».

Поема-хроніка В. Северинюка «Україна козацька» не має аналогів в українській літературі: «... Поява історичної поеми «Україна козацька» є доброю нагодою для розмислів над яскравою і барвистою творчістю її автора. Йому вдалося дивовижним чином поетично організувати тему козацької доби (в найширшому її контексті) і подати її з такого багатопризмового, багатохронологічного погляду, в якому не знаходиться місця для сухого відстороненого викладу історичного матеріалу» [5, с. 66].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про мистецький рівень твору та його громадське визнання свідчить Міжнародна літературно-мистецька премія імені Григорія Сковороди Українського фонду культури (2013) та висока оцінка науковців: О. Галича [1], М. Ільницького [2], З. Партики [3], А. Сокульського [5], І. Сюдюкова [6]. Сьогодні поема-хроніка В. Северинюка «Україна козацька» залишається малодослідженою і потребує як на увагу читачів, так і на ґрунтовний розгляд науковців, особливо з огляду на її потенціал у репрезентації теми козацтва.

Постановка завдання. Основне завдання розвідки полягає у з'ясуванні жанрово-стильової специфіки та розкритті неповторної художньо-естетичної цілісності поеми В. Северинюка «Україна козацька». Цілісна аналітично-узагальнювальна студія введе досліджуваний твір у контекст сучасних літературознавчих уявлень про розвиток жанру поеми-хроніки.

Виклад основного матеріалу. Авторська жанрова номінація «України козацької» – історична поема. За переконаннями наукового співробітника, історика та журналіста І. Сюдюкова «Україна козацька», – роман у віршах [6]. Поділяємо думку провідного наукового співробітника, літературознавця М. Ільницького, який вважає «Україну козацьку» В. Северинюка поемою-хронікою, поемою-літописом, «оскільки оповідь підпорядкована принципу. Жанрове

окреслення поеми-хроніки, поеми-літопису, <...> підходить сюди ще й тому, що автор не пропонує у творі власної цілісної концепції. Автор не виводить літературних героїв як особистостей, які мають індивідуальне обличчя. Тут не стикаються між собою на шаблях чи у словесних двобоях вороги, кожен з яких обстоює свою правоту чи неправоту, не закохуються, не страждають» [2]. Навпаки, маємо хронологічну документальну оповідь про давно минулі події.

Композиційно поема-хроніка складається з передмови, зачину, чотирьох частин (до яких подані епіграфи, що містять сконденсовану думку) з підрозділами (із промовистими назвами «Роздоріжжя», «Січ», «Пробудження», «Передгрозя», «Руїна», «Зашморг») та епілогу.

Уже в «Зачині» В. Северинюк констатує, що «сюжет поеми повністю побудовано на історичних фактах. Усі дійові особи і події реальні» [4, с. 9]. Важливою ознакою правди є пам'ять народу, яка «увібралась в пісню-думу, у переказ». Автор лише «додав маленьку крихту – / три-чотири рими, / а все інше – то устами / мовлене святими» [4, с. 11]. В. Северинюк, як поет (член Національної спілки письменників України) і науковець (доктор політичних наук, кандидат історичних наук, професор), супроводжує художній текст примітками, в яких пояснює документальні факти, терміни, подає розлогі наукові коментарі, біографічні довідки тощо.

Так, представлені біографічні вкраплення багатьох українських діячів минулого, зокрема Юрія Хмельницького, Михайла Ханенка, Костянтина Гордієнка, Северина Наливайка, Кирила Розумовського та багатьох інших. Авторські коментарі часом переважають текст самої поеми-хроніки, а саме: на сторінці 69 – 13 рядків текст поеми-хроніки, 31 – коментар; на сторінці 253 – 15 – текст, 35 – коментар; чи то на сторінці 377 – 8 – це текст, а 43 – коментар.

За вдалими переконаннями М. Ільницького «така двоярусність не заважає сприйняттю поетичного ряду, а, навпаки, допомагає його глибше зрозуміти. Тут відбувається поєднання підкреслюваного ще ренесансними та бароковими поетиками, повчального та власне естетичного начал. Отже, такий паралелізм продиктований і практичною метою. Поема-хроніка «Україна козацька» адресована широкому колові читачів, зокрема молоді, тому докладне коментування кожного епізоду, кожного імені, натяку, прислів'я, пісенного

рядка допомагає глибше вникнути в атмосферу зображуваної епохи, відчути дух часу, авторське і народне ставлення до відтворюваних подій» [2].

Історичний матеріал одержує художнє поетичне оформлення – це, до прикладу, заримований переказ листів Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни, «Конституція» Пилипа Орлика 1710 р., антиукраїнські секретні укази цариці Анни Іоанівни, маніфест Катерини II 1775 р. про ліквідацію Запорозької Січі.

Варто наголосити на тому, що письменник опанував мистецтво історичної хроніки та оперування великою масою фактичного матеріалу. У хронологічній послідовності представлено польсько-литовський період, виникнення і становлення запорозького козацтва, Визвольна антипольська війна середини XVII століття, Руїна, антимосковський спротиву на початку XVIII століття, боротьба за автономію і втрату гетьманської та січової державності через імперсько-шовіністичну політику царської Росії, останні сторінки історії запорозького козацтва тощо. Спостерігаємо прагнення автора до широких узагальнень та відзначаємо масштабність поетичного мислення.

Відповідно до правди історичної у творі осмислено роль козацького ватажка Северина Наливайка, гетьманів Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, Івана Мазепи, кошових отаманів Івана Сірка, Петра Калнишевського та багатьох інших. Образи справжніх діячів минулого змодельовано виразно, правдиво, без замовчування суперечливих моментів у їхніх біографіях. Автор не лише висвітлює історичні факти, а художньо моделює історичний погляд на життя:

Дорошенко й Марко Жмайло
гетьманство ділили –
почергово з волі війська
булаву носили.
Не збігалися бажання
Низу і реєстру –
то єднались, то сварились...
Не було в «оркестру»
«партитури» й «диригента»
в унісон заграти,
щоб нарешті *по-своєму*
вдома танцювати» [4, с. 88].

Значна увага приділена устрою, порядкам, звичаям Запорозької Січі: «козацьке право було звичаєвим, тобто застосовувалося як незмінний звичай, традиція. Його характерні риси: корпоративність, домінуюча роль «публічного права», відсутність поділу на окремі галузі, усна форма вираження (у більшості випадків), консерва-

тизм, обрядовість, суворі (переважно тілесні) покарання, широке застосування смертної кари» [4, с. 42]. При цьому автор зазначає ще й джерело поданої інформації (Грозовський І.М. Право Нової Січі (1734–1755 рр. С. 13).

Активне функціонування фактів продемонстровано в епілозі, із промовистою назвою «Нащадки», де мова йде про «волю і насилля», «дух козацької свободи» за часів «батька» Махна, утворення Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, об'єднання УНР та ЗУНР, утворення української національної самооборони «Карпатська Січ», ОУН-УПА тощо.

Синтезуючою для поеми-хроніки є ідея незалежності України як за козацьких часів, так і в новій епосі/новому столітті. У заключних рядках поеми В. Северинюк закликає: «Дорожімо кожним словом! / Слово – не полова: / і добро, і лиходійство / проростають з слова» [4, с. 384] та висловлює сподівання на те, що «... пророцтво давнє / збудеться напевно! / Бо що давнє – те правдиве, / склалось не даремно: / *Буде слава славна поміж козаками, / поміж друзями, / поміж рицарями, / поміж добрими молодцями*» [4, с. 385].

У тексті твору фактично відсутні діалоги, монологи персонажів. Зрідка натрапляємо на повноцінну характеристику образів, автор зосереджує увагу лише на певних деталях, як от: у Богдана Хмельницького «чорнії брови», «карі очі»; кликали гетьмана «Мойсеєм», порівнюючи з біблійним персонажем; у Юрася Хмельниченка («слабкий гетьман», «молодий гетьман») «доля нещаслива» [4, с. 176], «... Син по крові, та не в батька: / Бог не дав Юрасю / ні уміння, ні звияги – «батькового щастя» [4, с. 180].

Зрідка доповнюється характеристика образу через ретроспекцію: Хмельницький «сильно тямить у латинській мові! / Не простий козак – учений, / шляхтич (спадок батька), / у старшинському реєстрі – з першого десятка» [4, с. 104], якому довелося пізнати «приниження цецорське / й гіркоту утрати» [4, с. 105]. Батько Хмель «не бажає ... хану й королю годити!» [4, с. 131], «– Я є – руський самодержець! / І готовий вмерти / за Вкраїну й православ'я» [4, с. 117]. Можемо констатувати про фактичну відсутність змодельованих внутрішніх роздумів головних персонажів. Натомість фіксуємо низку авторських риторичних запитань. Наприклад: чому Богдан Хмельницький «не вивів Україну / в еру благоденства? / Чом не сталося після тебе / миру та блаженства?» [4, с. 102]; «Чом політика велика / тяжко нам дається? / Чом сприймаємо за дійсне / те, що лиш здається?» [4, с. 174].

Текст поеми-хроніки збагачено інтертекстуальними елементами. Скажімо, у такому уривку: «... Залізник Максим із Низу, / з Січі-Запорожжя, / *«виїжджав на Україну, / як пишня рожка! / Скликав війська сорок тисяч / в місті Жаботині, / обступили город Умань / в обідній годині»*, наведені та виділені курсивом слова з народної історичної пісні «Максим козак Залізник», які логічно введено в структуру твору. Такі вкраплення виглядають не чужорідними елементами основного тексту, а органічними. Та й сам В. Северинюк зазначив, що «у поемі (там, де це виправдано сюжетною лінією) наведено українські прислів'я та приказки, а також тексти українських народних дум та історичних пісень (Народні думи. Пісні. Балади. К.: Молодь, 1970. 336 с.). Частина з них для підтримання ритміки поетичного тексту заримована автором зі збереженням автентичного смислу» [4, с. 11].

Саме в такий спосіб В. Северинюк цитує уривки багатьох текстів народних пісень («Козака несуть», «Ой Січ – мати», «Ой у лузі та ще й при березі», «Ой чи не той то хміль», «Стоїть явір над водою», «Та на біду, на горе козак уродився»), народних дум («Смерть козака на долині Кодимі», «Козак Голота», «Невольники»). Прикметно, що В. Северинюк конкретно вказує на прототекст використаного джерела. Наприклад, на сторінці 45: «З історичної народної пісні «Козака несуть» (Народні думи. Пісні. Балади. С. 202)».

Невипадково велику увагу приділено цитатам із творів Т. Шевченка – поборника незалежності України: «В своїй хаті своя й правда, / І сила, і воля» [4, с. 199] – рядки з поеми «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє»; «п е р в и й... розпинав / нашу Україну, / а в т о р а я доконала / вдову сиротину» [4, с. 203] – відомі рядки з поеми «Сон (У всякого своя доля)» тощо. Така інтенціональна (спланована автором, усвідомлена ним) та іманентна (навіяна самим твором) інтертекстуальність збагачує семантичне й естетичне сприйняття поеми-хроніки.

Автор залучає до тексту твору в більшій мірі прислів'я («що писане пером – те не витягнеш волом» [4, с. 143], «Обіцянка – квола шкапа: / і без воза ледь чалапа» [4, с. 189], «Коли золото пливе, / то сумління тоне. / Чий візок тебе везе, / тому й бий поклони» [4, с. 185], «хто подався до Адама – не прийде нізвідки» [4, с. 79], «Бога – в плечі, дідько на порозі» [4, с. 85], «Котре спить – таке і снить. Більше спиш – не так грішиш» [4, с. 89]), меншій – приказки («утікай же, пане-ляше, бо все твоє стане наше!» [4, с. 113], «та якби ж то знатя,

яка в кума кутя...» [4, с. 131], «москалики-соколики, поїли наші волики; як вернетесь здорові, поїсте ще й корови» [4, с. 324]), зрідка – українські приповідки («ішла баба дубнячком, зачепилась гапличком: сюди смик, туди смик – оце бабі вже гаплик!» [4, с. 219], «Батько – Луг, а Січа – мати! Дай їм, Бог, здоров'я!» [4, с. 35], «Хоч життя собаче, та звання козаچه!» [4, с. 50], «Якби хліб та одежа, то і їв би козак лежа!» [4, с. 50]). Цікавими постають у творі як авторські римовані варіанти українських прислів'їв, серед яких: «щоб вас, очі, сльози змили, як не вздріли, що купили» [4, с. 328], так і цитовані латинські вислови, як от: «Pura veritas» – букв. «чиста істина», неzapepечна (чиста) правда [4, с. 244]; «Si vis pacem, para bellum» – якщо хочеш миру, готуйся до війни [4, с. 115], «Viva nostra brevis est» – наше життя коротке [4, с. 154], «Inter arma silent leges» – під час війни (букв. – «серед зброї») закони мовчать [4, с. 245], «Ave Caesar! Te salutant» – Живи, Цезарю! Тебе вітають! [4, с. 280], чи то розлогі авторські сентенції: «І політика – не церква – / в ній свої закони: / сила влади, влада сили – / ось її канони!» [4, с. 164], «Бо не той втрачає шлях, / хто очей не має, / а невчений – він і вдень / у п'яті блукає» [4, с. 71], «Яструб жертви не упустить, / раз у неї вп'явся / а тим паче, як у кігті / сам йому віддався» [4, с. 175]. У такий спосіб утворюється додатковий змістовий пласт, який допомагає глибше зрозуміти твір.

Оригінальними в поемі-хроніці вважаємо творення В. Северинюком словесних блоків, як от:

На Січі було в достатку
різної потреби –
і «для столу», і «для тіла»,
і «для просто треба»:
скрині, шафи, срібні таці,
кожухи, каптани,
пояси шовкові, свитки,
чоботи-сап'яни;
рушники, англійські бритви,
дорогі пістолі
та шаблі (щоб боронитись
від лихої долі);
флінти (руська та французька)
і аптечка ліків,
самовар, труба підзорна
та чарки – без ліку...! [4, с. 330].

Кожен блок має внутрішню єдність, особливу мікроструктуру: підводи, які вирушали із Запорожжя до Умані на ярмарок, були заповнені «пшеничним хлібом, сіллю / з рибою і салом, сиром, шинкою і смальцем, «з крамарським товаром»: із сукном, тюками вовни...» [4, с. 327], а на

січовому базарі було все: «зброя і прикраси/казани, свинець, олія, / жупани ковбаси; / коси, заступи залізні, / цукор, хліб, горілка, / мідь проста і мідь «дощата», / скипидар і сірка»; / чубуки, люльки і ладан, / сковорідки, швайки, / ртуть, папір і шаровари / з доброї китайки...!» [4, с. 328–329]. Так, майже 30 слів і словосполучень автор використовує задля зображення січового базару (інформація про товарне різноманіття з посиланням на матеріали внутрішніх запорозьких митниць почерпнута з книги В. Голобуцького «Запорозьке козацтво»), чи понад 50 – для інформації щодо ведення козаками індивідуального господарства на території Запорозьких Вольностей. Ці та подібні блоки – це вишикувані в ряд знання про тогочасний побут і товари, їжу і напої, одяг, інші реалії, які відтворюють давно минулі часи та мають неабияке пізнавальне значення.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків. Сюжет поеми-хроніки В. Северинюка побудований на історич-

них фактах, збагачений розлогими науковими коментарями та біографічними довідками про історичних діячів, супроводжується примітками, в яких пояснено документальні факти та терміни. Образи справжніх діячів минулого змодельовано (через деталі та ретроспекцію, за відсутності діалогів, монологів та внутрішніх роздумів) виразно, правдиво, без замовчування суперечливих моментів у їхніх біографіях. Автор висвітлюючи історичні факти, поетичною мовою моделює історичний погляд на життя та українських діячів. До стильових домінант в поемі-хроніці відносимо: інтертекстуальність; залучення прислів'їв, приказок, приповідок; цитування латинських висловів; творення авторських римованих українських прислів'їв та сентенцій; словесних блоків. Перспективним вбачається розгляд художніх засобів поетичного синтаксису та фоностистичних прийомів у поемі-хроніці «Україна козацька» В. Северинюка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Галич О. Тяжіння до епопеї. *Сучасні проблеми гуманітаристики: світоглядні пошуки, комунікативні та педагогічні стратегії* : матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції. Рівне : Київський університет права НАН України, 2017. С. 15–18.
2. Ільницький М. Поетичний літопис Козаччини. *Українська літературна газета*. 2017. № 20 (208). 06 жовтня.
3. Партико З. Козацька «Іліада». *День*. 2015. № 3–4. 16–17 січня.
4. Северинюк В. Україна козацька : історична поема. Київ : Видавництво Ліра-К, 2017. 386 с.
5. Сокульський А. Україна козацька: філософія пізнання й естетика історичної поеми Валентина Северинюка. *Держава та регіони* : науково-виробничий журнал. Серія : Гуманітарні науки. 2016. № 3/4 (46–47). С. 62–66.
6. Сюдюков І. Наша слава, наша трагедія: про історичну поему Валентина Северинюка «Україна козацька». *День*. 2019. № 13–14. 24 січня.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025